

הופעת המונח 'שואה' כמושג תרבותי בישראל ובגולה אחרי מלחמת העולם השנייה

דייוויד סזאראני

א. מבוא: מושג ה'שתיקה' לאחר השואה

בשנות התשעים של המאה העשרים התגבשה הסכמה כללית בקרב היסטוריונים שבדקו כיצד השפיעו רדיפת היהודים ורציחתם בידי הנאצים על הפוליטיקה, החברה והתרבות באירופה, בארצות הברית ובישראל אחרי מלחמת העולם השנייה. כולם היו תמימי דעים כי ההתעניינות בגורלם של היהודים דעכה אחרי זמן קצר – בתקופה שבין שחרור מחנות הריכוז לבין המשפטים שנערכו למנהיגי הנאצים ולפושעי המלחמה. לקראת סוף שנות הארבעים דומה היה שאפילו היהודים החיים בישראל ובגולה אינם ששים לעסוק בעבר הקרוב. איש לא הצהיר על כך במפורש, אבל הניסיונות לפתור את הבעיות הכלכליות והפוליטיות שנבעו מביצוע רצח העם פסקו. העולם נרתע מהמגע עם ניצולי השואה וזנח אותם. רק מחקרים היסטוריים מעטים נעשו באותם ימים בתחום זה.

ההסכמה הכללית הזאת באה לכלל ביטוי ממצה בספר עב כרס שראה אור בשנת 1996 בעריכת דייוויד ס' ויימן העולם מגיב לשואה.¹ כותבי המאמרים בספר, שעסקו במערב אירופה ובצפון אמריקה, הסכימו כי מסיבות שונות הלכה בשנות החמישים ופחתה המודעות לרצח העם היהודי במהלך מלחמת העולם השנייה. להערכתם משפט אייכמן שינה מגמה זו, והכיוון החדש התחזק בעקבות מלחמת ששת הימים. במאמרים הסתמנה הסכמה ששידור הסדרה 'שואה' בטלוויזיה האמריקנית בשנת 1978, ובטלוויזיה האירופית שנה לאחר מכן, היה קו פרשת המים מבחינת המודעות הציבורית לאירועים ההיסטוריים שתוארו בה. ניצולי רדיפות הנאצים, ששאבו לראשונה כוח ממשפט אייכמן, קיבלו חיזוק נוסף בעקבות הקרנת הסדרה ומצאו מעתה אוזן קשבת

David S. Wyman (ed.), *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore 1996 1

יותר לעדויותיהם. פוליטיקאים, יוצרים ויזמי תרבות התוודעו לפוטנציאל של מה שנקרא עתה בפי הכול 'השואה'.²

מעניין כי איש מכותבי המאמרים בספרו של ויימן לא העלה את ההשערה, שהתחזקות המודעות ל'שואה' משלהי שנות השישים ואילך הייתה תוצאה של מערכה מכוונת ומתוכננת של ארגונים יהודיים, או שהיא נועדה לשרת את טובתם של יהודי ארצות הברית וישראל. רעיון זה הופיע לראשונה ב-1997, בסקירה שפרסם נורמן פינקלסטין על ספרו של דניאל יונה גולדהאגן, תלוינים מרצון בשירות היטלר.³ שנתיים לאחר מכן הציע פיטר נוביק הסבר דומה בספרו השואה בחיים האמריקניים, בהדגשים שונים מאוד.⁴

מחקרו של נוביק וגרסה מורחבת של מאמרו של פינקלסטין, שראתה אור כספר בשנת 2000, היו לרבי מכר עולמיים. שני הספרים הצליחו למסור בצורה פופולרית היסטוריוגרפיה ופרק מתוך תולדות התרבות שעד אז לא היו ידועים כל כך. עם זאת, הם העניקו פרשנות מסוימת למחקרים קודמים. למרות ההבדלים המהותיים בין שתי גרסאות אלה של העבר, הן התמזגו זו בזו בתוך זמן קצר להפליא. המוסכמה החדשה גרסה שאחרי המלחמה שררה 'שתיקה' בכל הנוגע למסע ההשמדה שערכו הנאצים ביהודים. 'שתיקה' זו הופרה רק כאשר נוכחו הקהילות היהודיות המאורגנות שהדבר כדאי להן; והן עשו זאת על ידי 'הבניית' המושג שנודע לימים בשם 'השואה'.⁵

ה'שתיקה' לכאורה בתקופה שלאחר המלחמה מילאה תפקיד מהותי בגירסה זו של ההיסטוריה. מה שאצל ויימן ושותפיו לפרויקט היה הבחנה נקייה משיפוט ערכי של הזיכרון הקולקטיבי וההנצחה הפך, בעקבות נוביק ופינקלסטין, בסיס להאשמת המנהיגות היהודית בצנינות ובגסות רוח. אך כיצד בא לעולם מלכתחילה רעיון ה'שתיקה'? מקובלים עלי חלקים בתזה הגורסת כי רמת המעורבות בגורלם של היהודים

-
- 2 ראו מאמרים שונים בספרו של ויימן: על צרפת – David Weinberg, pp. 3-44; על איטליה – Meir Michaelis, pp. 514-553; על הולנד – Deborah Dwork and Robert-Jan van Pelt, pp. 45-77; על בריטניה – David Cesarani, pp. 599-641; על ארצות הברית – David S. Wyman, pp. 693-748; על ישראל – Dalia Ofer, pp. 836-923.
- 3 Norman Finkelstein, 'Daniel Jonah Goldhagen's "Crazy" Thesis', *New Left Review*, No. 224 (July-August 1997), pp. 39-87.
- 4 Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, New York 1999.
- 5 Yuval Davis and Norman Silverman, 'Memorializing the Holocaust in Britain', *Ethnicities*, 2:1 (2002), pp. 33-107; Dan Stone, 'Day of Remembrance or Day of Forgetting? Or, Does Britain Need a Holocaust Memorial Day', *Patterns of Prejudice*, 34:4 (2000), pp. 55-61; Rolf Surman (ed.), *Das Finkelstein-Alkibi: 'Holocaust-Industrie' und Tätergesellschaft*, Cologne 2001; Ernst Piper (ed.), *Gibt es wirklich eine Holocaust-Industrie? Zur Auseinandersetzung um Norman Finkelstein*, Zurich 2001; Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, London 2005, pp. 803-820.

הלכה ופחתה בעשורים שלאחר המלחמה, אף שהנני מודה כי תרמתי לביסוסה. אך לנוכח טענותיהם של פינקלסטיין ואחרים חזרתי ועיינתי בספרות התקופה, וכיום נחוצה להערכתי ראייה חדשה בתכלית. תהליך זה כבר החל, וכוונתי בעיקר לעבודתן פורצת הדרך של אניטה שפירא ודליה עופר על הנעשה בישראל, ולעבודתו של לורנס בארון שעסק בנעשה בארצות הברית.⁶ עבודה חשובה על פעולות ההנצחה הראשונות של ה'קטטרופה' (כפי שהוגדר חורבן יהדות אירופה מיד לאחר המלחמה), על המחקרים הראשונים ועל ההיסטוריוגרפיה עשו גם בעז כהן ורוני שטאובר.⁷

מאמר זה, שהוא חלק מפרויקט גדול יותר ולכן יש לראות בו רק שלב בעבודה, מתמקד בהתפתחויות שחלו בבריטניה ומציגן בהשוואה להתפתחויות באירופה, בישראל ובצפון אמריקה. הוא בודק את המושג 'שתיקה', סוקר את הראיות לקיומה – או סותר את הראיות הללו, כשמדובר בישראל ובארצות הברית – ולאחר מכן בוחן היבטים של האופן שבו בריטניה זכרה את רצח העם היהודי והתמודדה אתו בין 1945 לאמצע שנות החמישים. על בסיס זה אנסה להעלות כמה השערות קונצפטואליות לגישה חדשה להבנת הופעתו של המונח 'שואה' כמושג וכמאפיין תרבותי בזיכרון הציבורי ב-15 השנים שבין סוף מלחמת העולם השנייה באירופה לבין משפטו של אדולף אייכמן בירושלים.

ב. מקורות מושג ה'שתיקה'

הרעיון בדבר 'שתיקה' שהשתררה אחרי המלחמה זכה לביטוי פופולרי ראשון מידיה של העיתונאית ג'ודית מילר בספרה אחד, ועוד אחד ועוד אחד. הספר, ספק ספר מסע ספק עיתונאות חוקרת, מבוסס על ראיונות שערכה ועל מחקרים שנעשו בארצות שונות בניסיון להבין כיצד 'ה'שואה' נזכרה, נשכחה או עוותה. מילר הייתה הראשונה שהציגה סקירה השוואתית מקיפה. למרות ההבדלים ההיסטוריים בין המדינות שנסקרו

6 Anita Shapira, 'The Holocaust: Private Memories, Public Memory', *Jewish Social Studies*, 4:2 (1998), pp. 46-58 [the article first appeared in Hebrew in 1996]; Dalia Ofer, 'The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust During the First Decade of Israel', *Jewish Social Studies*, 6:2 (2000), pp. 24-55; Lawrence Baron, 'The Holocaust and American Public Memory, 1945-1960', *Holocaust and Genocide Studies*, 17:1 (2003), pp. 62-88

7 Boaz Cohen, 'Bound to Remember – Bound To Remind: Holocaust Survivors and the Genesis of Holocaust Research': in: J-D Steinert and I. Weber-Newth, *Beyond Camps and Foced labour: Current International Research on Survivors of Nazi Persecution, Proceedings of the International Conference, London, 29-31 January 2003*, Osnabrück 2005, pp. 290-300; Roni Stauber; *Ideology and Memory: Holocaust and Heroism in Israeli Public Discourse in the 1950s*, London forthcoming; idem, 'Confronting the Jewish Response During the Holocaust: Yad Vashem – A Commemorative and a Research Institute in the 1950s', *Modern Judaism* (2000), pp. 277-298

וההקשרים השונים, היא גילתה מידה רבה של דמיון ביניהן. התופעה שנודעה בשנות השמונים כ'שואה', לא הייתה ידועה בשלהי שנות הארבעים ובשנות החמישים בגרמניה, באוסטריה, בהולנד, בצרפת ובארצות הברית. על ארצות הברית כותבת מילר כי 'מיד אחרי המלחמה, הניצולים שהגיעו לאמריקה ביקשו לשכוח את עברם ולבנות לעצמם חיים חדשים. הקהילות שבהן חיו לא עודדו אותם לנהוג אחרת'. עד משפט אייכמן דומה היה שהאמריקנים – יהודים ולא-יהודים כאחד – לא גילו כל עניין בחורבן יהדות אירופה שהתחולל רק שנים ספורות קודם לכן.⁸

השפעה עצומה נודעה לספרו של תום שגב, המיליון השביעי, שראה אור בעברית בשנת 1991 ובאנגלית שנתיים לאחר מכן. שגב הראה בו כי דווקא ישראל התעלמה מהניצולים או לא הבינה אותם, והזניחה את נושא ההנצחה. הוא פותח אמנם בזיכרון החוויה שהעניקה לו קריאת הרומן פיפל של ק' צטניק (שראה אור ב-1961), אך לאחר מכן מצהיר:

אחרי המלחמה אפפה שתיקה גדולה את חורבן היהודים. ואז בא תורם של סכסוכים מוסריים ופוליטיים, לרבות המחלוקת הכאובה בשאלת היחסים עם גרמניה, שמעט-מעט לימדה את הישראלים לעמוד על המשמעות העמוקה יותר של השואה. משפטו של אייכמן שימש כתרפיה של אומה שלמה ופתח תהליך של הזדהות עם הטרגדיה של הקורבנות ושל הניצולים, תהליך הנמשך עד היום הזה.⁹

שגב תחם את ביקורתו לתקופה שבין 1945 ל-1951, אשר במהלכה אפשר למצוא נסיבות מקלות רבות להימנעות מעימות עם העבר. אך ספרו מטפח את המיתוס ולפיו שררה בישראל 'שתיקה' שלא הופרה מ-1945 ועד 1960. נוביק, שכתב על 'השנים שלאחר המלחמה', והרחיב גם אל שנות החמישים, מציין כי 'בארצות הברית, כמו בישראל, השתלבותם של הניצולים הייתה תלויה בהגליית השואה אל תחום העבר ההיסטורי'.¹⁰ ברוח דומה כתב ההיסטוריון הבריטי טים קול: 'משפט [אייכמן] היה אפוא הנקודה שבה הופרה השתיקה סביב ה"שואה", שאפיינה את שנות הארבעים המאוחרות ואת שנות החמישים הראשונות. בתקופה זו הישראלים פשוט לא הקשיבו לסיפורי הניצולים'.¹¹ המיליון השביעי סיפק אפוא לישראל גם בסיס וגם לגיטימציה לטענה בדבר 'שתיקה' שאפפה את נושא השואה בשנים שאחרי המלחמה.

8 Judith Miller, *One, By One, By One: Facing the Holocaust*, New York 1991, p. 220

9 תום שגב, המיליון השביעי, ירושלים 1992. הציטוט הוא מתוך הגרסה האנגלית של הספר: Tom

Segev, *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*, New York 1994, pp. 5, 11

10 Novick, *The Holocaust in American Life*, pp. 83-84

11 Tim Cole, *Images of the Holocaust: The Myth of the 'Shoah' Business*, London 1999, p. 63

קיומה של 'שתיקה' שהתמשכה עד משפט אייכמן ואולי אף מעבר לו הוא אחד הנושאים המרכזיים בספרו של טוני קושנר, השואה בעולם המחשבה הליברלית. ספר מתוחכם ורגיש זה, המבוסס על מחקר מקיף, נעשה לתיאור הקלאסי של היחס כלפי הניצולים, של ניסיונות ההנצחה ושל ההתפתחויות בהיסטוריוגרפיה בארצות הברית ובבריטניה. הוא היה נר לרגליהם של דוקטורנטים רבים באירופה ובצפון אמריקה. על סמך ראיונות, ספרי זיכרונות ומסמכים הסיק קושנר:

הניצולים עצמם, ולצדם אנשים מעטים אחרים, נאלצו לפעול כדי להבטיח שגורלם של יהודי אירופה בזמן המלחמה יובנה כסיפור לכיד ויכנס לזיכרון העממי. משימתם של הניצולים בבריטניה ובארצות הברית גם יחד עתידה להיות ממושכת, מתסכלת, ובחלקה הגדול מיותרת.

קושנר מצא כי 'גם אחרי משפט אייכמן פורסם בבריטניה מעט מאוד חומר שעסק בנושא השואה'.¹² למסקנות דומות הגיעו גם אנט ויוויורקה בצרפת ודינקה הונדיוס בהולנד, אם כי הן ערכו התאמות משמעותיות לעמים.¹³ בחצי תריסר ארצות נוספות היה המצב דומה. סיכום אמין ונוח לשימוש של הספרות בנושא קיים בספר העולם מגיב לשואה.¹⁴ האם עלינו לקבל כאמת היסטורית את הנרטיב על עשרות שנות שתיקה, ולחלוק רק על הפרשנויות הטעויות כל כך מבחינה פוליטית ש'מלבישים' עליו נוביק, פינקלסטיין ואחרים? לדעתי התשובה היא שלילית. מכאן מתחייבת קריאה חדשה מן היסוד של התקופה שבין 1945 ל-1960.

ג. המחלוקת על המושג 'שתיקה' בישראל ובארצות הברית

במאמר שתרמה לספרו של ויימן הוסיפה דליה עופר חומר חדש רב ומידה רבה יותר של ניואנסים לנרטיב של תהליך ההנצחה בישראל ושל תפקיד הניצולים ולניתוחם. היא הדגישה כי 'נתיב ההנצחה' החל כבר במחנות העקורים באירופה, עם איסופם של מסמכים ועדויות. באותה שעה הקדיש היישוב מאמצים ניכרים לכוון מפעל הנצחה

Tony Kushner, *The Holocaust in the Liberal Imagination: A Social and Cultural History*, 12
Oxford 1994, pp. 240, 254

Annette Wiewiorka, *Deportation et genocide*, Paris 1992, pp. 19-20; Dienke Hondius, 'A Cold Reception: Holocaust Survivors in the Netherlands and Their Return', *Patterns of Prejudice*, 28:1 (1994), pp. 47-65

Eduard Lynch and Marie-Anne Matarad-Bonnucci (eds), *La* , לסיפורי המקרים והעדויות ראו, 14
Liberation des camps et le Retour Des Déporté, Brussels 1998
Postwar, pp. 803-820 יש בו התייחסות גם להשתלבותם של היהודים, בשני הפרקים הראשונים
העוסקים במורשת המלחמה, עמ' 13-62.

לאומי ועשה צעדים ראשוניים במחקר ההיסטורי על חורבנה של יהדות אירופה. המפעל לא הצליח בשל העדר משאבים, בגלל מחלוקות בין יוזמי הפרויקט ועקב משבר לאומי וקונפליקט פוליטי קיצוני. עם זאת, עופר מציינת שרוב הניצולים שהגיעו למדינת ישראל נדחקו לשוליים. היא מגיעה למסקנה שהוויכוח הלוהט בשאלת השילומים מגרמניה לא חרג מגבולות החוגים הפוליטיים, ושהמחלוקת בפרשת קסטנר הייתה מוגבלת ל'אליטה קטנה של אינטלקטואלים ואינטלקטואלים למחצה שקראו את המוספים הספרותיים'.¹⁵ עופר שבה למושג ה'שתיקה' במאמר מאוחר יותר:

המעמד המרכזי שתופסת השואה בשיח הישראלי של היום [בסביבות 1999-2000] יוצר את הרושם שבשנותיה הראשונות של המדינה נהגו להתעלם מהשואה והציבור לא גילה עניין בעיבוד הזיכרון הקשה הזה. אני מבקשת לחלוק על דעה זו ולטעון כי השואה ומשמעותה העסיקו את הישראלים, לרבות ההנהגה הפוליטית והאליטה האינטלקטואלית.

מודעות זו חלחלה לחברה כולה. לדברי עופר, 'עוד זמן רב לפני משפט אייכמן (1961-1962), שנוהגים לראות בו ציון דרך בשינוי גישתם של הישראלים לנושא, הייתה השואה לאמת מידה מוסרית בראיית ישראלים ממוצא אירופי את עצמם'.¹⁶ עופר מסכמת את התפתחות צעדי ההנצחה הרשמיים ואת הוויכוחים הציבוריים מעת לעת, אך מציינת את מעורבותם המתמדת של ישראלים רבים מן השורה, לרבות אלפי ניצולים, בנושא השואה. איך אפשר אפוא ליישב את ריבוי הראיות לשיח ציבורי עם הראיות הרבות לא פחות לשתיקה פרטית? עופר טוענת כי הישראלים, כאנשים פרטיים, היו שותפים בשתיקה למודעות לעבר הקרוב. הוא הוצג לפנייהם ללא הרף באמצעות זרם מתמיד של דיווחי עיתונות בסוגיות רבות שנקשרו באותו עבר, עדויות ותכניות רדיו – כמו למשל הודעות 'המדור לחיפוש קרובים'. אך הנושא נותר בתחום השיחות הפרטיות הלא-רשמיות.¹⁷

כיצד בדיוק השתלב הפרטי בתוך הציבורי? חנה יבלונקה סבורה כי הניצולים הראשונים שהגיעו מאירופה, ובעיקר הציונים הצעירים שהיו פעילים בגטו והצטרפו לפרטיזנים, זכו ביישוב ליחס של הערצה. אלא שגישה זו השתנתה כאשר החלו המוני הניצולים ה'רגילים' להגיע לישראל וניסו להשתלב בחברה שסבלה ממלחמה וממחסור:

קולם הקיבוצי של ניצולי השואה לא נשמע עוד. המלחמה דחקה הכול הצידה; אנשים עייפו מלהקשיב, והניצולים עצמם השתתקו לא מפני שרצו בכך, אלא מפני שסיפוריהם היו רחוקים כל כך ממיתוסי הגבורה

15 Dalia Ofer, 'Israel', in: Wyman (ed.), *The World Reacts to the Holocaust*, pp. 854-872

16 Ofer, 'The Strength of Remembrance', p. 25

17 שם, עמ' 36-37, 48.

שאפפו את הפרטיזנים ואת הבחורים הישראלים שלחמו במלחמת העצמאות.

הניצולים יכלו לספר רק לאנשי סוד שבאו מרקע דומה לשלהם את מחשבותיהם הכמוסות ביותר על מה שקרה להם. תהום נפערה בינם לבין הצברים, ואפילו בינם לבין ילדיהם.¹⁸

אניטה שפירא מציעה הסבר שונה לשאלה כיצד בא לעולם מושג ה'שתיקה'. היא מוכיחה כי בניגוד לטענותיהם של שגב ואחרים, בשנים 1948-1963 נמצאה השואה בלב הדיון הציבורי. לא זו בלבד שלא נעשה ניסיון להדחיק את זכר האסון, אלא ש'מנגנוני המדינה נוצלו לקידום מיתוס השואה ומיתוס הגאולה כשני הקטבים המנוגדים של החוויה היהודית במאה העשרים'. דווקא מפני שהמדינה טיפחה גירסה זו של העבר, ניטשה מחלוקת פוליטית עזה סביבה. נוכחותו המתמדת של 'מיתוס' זה, עוצמתו והמחלוקות שהתלוו אליו לא הותירו די מקום לזיכרונות הפרטיים. לא הוקצה מקום מיוחד לזיכרון הפרטי, וגם הלוך הרוח לא התאים לעיסוק ביגון הפרטי בזירה הציבורית. אוכלוסיית ישראל נמצאה בתהליך של התאוששות מסכסוך דמים, והאתוס של התקופה, שנקבע על ידי תנועת העבודה השלטת, תבע להמשיך בחיי היום-יום ולבנות את המדינה הצעירה בלי לשפוך דמעות על אובדנים מן העבר. 'התוצאה הייתה קשר של שתיקה: הוותיקים בחרו שלא לשאול [...] העולים החדשים העדיפו לא לדבר'.¹⁹ שפירא זיהתה כאן פרדוקס: מה שאנו מכנים כיום 'שואה' התקיים כנושא בשיח הציבורי, אך לניצולים כפרטים לא היו כלים לחדור אליו. אמנם לא הייתה שתיקה, אבל הם הרגישו שהשתקו. לורנס בארון כבר הראה שפרדוקס זה אינו ייחודי לישראל. 'האמריקנים אולי לא הבינו את השואה כפי שהם מבינים אותה כיום, אך אין פירוש הדבר שלא הייתה להם מודעות לאירוע או שהם הדחיקו את זכרו'. אדרבה,

מה שנראה במבט לאחור כהדחקה הוליד למעשה שיח נרחב שמילא תפקיד משמעותי במשפטים שערכו בעלות הברית לפושעי המלחמה, באנטי-קומוניזם של ימי המלחמה הקרה, בעניין ההיסטורי בתקופת הרייך השלישי, בדיונים הפילוסופיים לאחר המלחמה, ברפורמות הדתיות שנועדו לשפר את היחסים בין נוצרים ליהודים, ובמאמציה של יהדות ארצות הברית להילחם באנטישמיות ולחזק את האהדה לישראל.²⁰

Hannah Yablonka, *Survivors of the Holocaust: Israel after the War*, London 1999, p. 59 18

Shapira, 'The Holocaust: Private Memories, Public Memory', pp. 46-47, 50-51 19

Baron, 'The Holocaust and American Public Memory', pp. 63-64 20

בארון הראה כי הדיון הנרחב בדו"ח הריסון, שעסק בגורלם של העקורים היהודים, הפנה את אור הזרקורים אל הניצולים מטבח ההמונים שביצעו הנאצים. רק על רקע זה אפשר היה להבין את משפטי נירנברג. גורלם הספציפי של היהודים הובלט בדיווחים מאותם משפטים, וכן בספרי זיכרון רבים שהופיעו בידיש ובאנגלית בשנות הארבעים. בארון הדגיש את מאמצי YIVO לאסוף חומר על גורלם של יהודי אירופה, את התפקיד המקביל שמילא מכון לאו בק בתיעוד חורבנה של היהדות הדוברת גרמנית ואת מחקריהם של אנשי אקדמיה, שאיכותם מרשימה גם היום. בארון הבליט את חשיבות ההתבוננות מעבר להיסטוריוגרפיה המקובלת. המידע על המתנות הגיע גם בצורת הגות פסיכולוגית שניסתה להבין את התנהגות האסירים. ברוח זו התפרסמו ספריהם של אויגן קוגון (Eugen Kogon), אלי כהן (Elie Cohen), ויקטור פרנקל (Viktor Frankl) וברונו בטלהיים (Bruno Bettelheim), שזכו לקהל קוראים רחב. יתר על כן, מעשייהם של הנאצים הטרידו את הארגונים הקהילתיים היהודיים באמריקה, והם הגיבו במימון מחקרים שביקשו לבדוק את מקורות האנטישמיות, הגזענות והדעות הקדומות. אפשר להבין את המחקרים המעמיקים האלה רק כתגובה למתקפה הנאצית על היהודים. פילוסופים והוגים דתיים רבים ביקשו אף הם לעסוק בשאלה מאתגרת זו, ועל כך יעיד מכול הפרסומים שראו אור. כמה יצירות ספרותיות שהפכו לרבי מכר בשנות החמישים עסקו במה שמכונה היום 'ספרות השואה'.²¹

בארון זיהה בתעשיית הקולנוע מגמה דומה לזו שעליה הצביע ג'פרי שנדרל במחקרו על הטלוויזיה האמריקנית בשנות החמישים. זמן רב לפני משפט אייכמן החלו תסריטאים, יוצרי סרטים ומפיקי טלוויזיה לעסוק בתקופת הנאציזם ובמצוקת היהודים.²² מאמצים משמעותיים הושקעו בהקמת אתרי הנצחה בניו יורק ובערים אחרות. מאמצים אלה לא הוכתרו תמיד בהצלחה, אך כאשר גיימס יאנג עסק בשאלת ההנצחה בארצות הברית, הוא זיהה דווקא המשכיות, ולא שִכחה. שורשיה של תופעת אתרי ההנצחה המתרבים בעשרים השנים האחרונות נעוצים במפעלים שקדמו להם בשנים רבות.²³

גודש זה של ראיות לנוכחותו של העבר הקרוב בשיח הציבורי בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה אינו צריך לגרום לפקפוק בטענתם של אנשים כמו ג'פרי הארטמן, שלדעתם המצב היה הפוך. הארטמן, המסתמך על ניסיונו הכאוב כילד פליט מגרמניה הנאצית, סבור כי 'היו שלוש תקופות שבהן החזירו לעצמם ניצולי השואה את

21 שם, עמ' 66-76.

22 Lawrence Baron, *Projecting the Holocaust into the Present: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema*, Lanham 2005; Jeffrey Shandler, *While America Watches: Televising the Holocaust*, New York 1999, pp. 1-18, 30-39, 41-50, 61-70

23 James Young, *The Texture of Memory*, New Haven 1993, pp. 287-292; Baron, 'The Holocaust and American Public Memory', pp. 77-78

קולם והצליחו למצוא אוזן קשבת. התקופה הראשונה הייתה מיד אחרי המלחמה, עם גילוי המחנות. תקופה זו לא האריכה ימים'. השלב השני החל בשנת 1960, עם משפט אייכמן, והשלישי – אחרי הקרנת המיני סדרה 'שואה'.²⁴ משימתם של ההיסטוריונים היא לבחון כיצד התקיימו זה לצד זה הנוכחות וההעדר של העבר בתחום הציבורי ובתחום הפרטי.

ד. 'שתיקה' לאחר המלחמה: המקרה הבריטי

טוני קושנר סבור כי הסיבות להעדר מודעות ציבורית לסבלותיהם הספציפיים של היהודים טמונות בימי השחרור ובאופן שבו הסתיימה המלחמה. לעתים רחוקות זוהו הקורבנות כיהודים בדיווחי הרדיו או ביומני הקולנוע ששודרו מהמחנות המשוחררים או בסיקור העיתונאי. אחת הסיבות לכך היו חוסר הידיעה והבלבול ששררו בקרב הכוחות המשחררים. במקום להבין את הסיבות האמיתיות לנוכחותם של היהודים בברגן בלזן ובמחנות אחרים – כלומר, למטרת רצח עם – התאימו את הימצאותם שם למה שנאמר בתעמולה האנטי-נאצית או האנטי-פאשיסטית כדי להצדיק את מטרות הלחימה של בעלות הברית. השחרור נחשב הגשמה מאוחרת של ההתנגדות למחנות שהקימו הנאצים בשנות השלושים.²⁵ קושנר הראה כיצד הוגבלו בבריטניה מאמצי ההנצחה לקהילות החלשות והשוליות של המהגרים היהודים שהגיעו ממזרח אירופה לפני המלחמה, של הפליטים שהגיעו בשנות השלושים, ושל אלפים ספורים של ניצולים שהגיעו אחרי 1945. המחקרים הראשונים, דוגמת ספרו של ג'רלד רייטלינגר (Gerald Reitlinger) מ-1953 בנושא 'הפתרון הסופי', לא עשו כמעט כל רושם ציבורי באותם ימים.²⁶

קושנר ייחס בצדק חשיבות לזיכרונותיהם של ניצולים שסיפרו על בורות, על חוסר רגישות ועל העדר סקרנות שבהם נתקלו בבריטניה שאחרי המלחמה. ג'ינה טורגל, ששחררה בברגן בלזן, זוכרת כי 'כשרק הגעתי לאנגליה, היה נדמה לי שאנשים עסוקים מאוד בעצמם. היו שאמרו: "גם לנו היה קשה. הפציצו אותנו והיינו צריכים לחיות במקלטים. היינו צריכים לישון בתחנות הרכבת התחתית".²⁷ ניצולת אושוויץ, קיטי הארט, זוכרת כי גילתה 'חיש מהר שכל אדם באנגליה המשיך לדבר על חוויות המלחמה האישיות שלו עוד חודשים, ואפילו שנים, אחרי סיום פעולות האיבה. אבל אנחנו, שנרדפנו בכל רחבי אירופה על ידי האויב המשותף, וכמעט הושמדנו בידי אותו אויב,

24 Geoffrey Hartman, *The Longest Shadow*, London 1996, p. 143

25 Kushner, *The Holocaust in the Liberal Imagination*, pp. 213-228

26 שם, עמ' 237-247.

27 Gena Turgel, *I Light a Candle*, London 1995, p. 138, first published 1987

לא היינו אמורים להביך את האנשים בסיפורינו.²⁸ בפתח ספר הזיכרונות שכתבה אניטה לאסקר-וולפיש, מצינת הכותבת ש'כאשר באנו לראשונה לאנגליה, רנאטה [אחותה] ואני רצינו כל כך לדבר, אבל איש לא שאל אותנו דבר'.²⁹

דוגמאות כאלה יש למכביר, אבל אין להתעלם גם מחוויות הפוכות. כאשר ג'ינה טורגל הגיעה לאנגליה בנובמבר 1945, 'רחוב פליט [אזור העיתונות] כולו שמע על בואנו ועשרות כתבים וצלמים המתינו לנו בתחנת סנט פנקרס'. אלא שההתעניינות הזאת לא נבעה בהכרח מרצח העם שביצעו הנאצים, אלא יותר מן העניין הרגשי שעוררו נישואי טורגל לחייל יהודי מהצבא הבריטי, מאנשי הכוח ששחרר את מחנה הריכוז. המהומה שהתחוללה סביבם לא הייתה לרוחה של טורגל, אך העיתונאים הצליחו, גם אם בדרך מעוותת במקצת, להעביר לקהל הרחב משהו מן הזוועות שחוו היהודים זמן כה קצר קודם לכן. כפי שהיא מספרת, 'העיתונים היו מלאים בכותרות זועקות: "הכלה מבלזן הגיעה"'.³⁰

ניצול נוסף מברגן בלזן, פול אופנהיימר, ידע לספר כי 'עד כמה שזכור לי, איש לא שאל אותנו על מה שעברנו במהלך המלחמה, וגם אנחנו לא רצינו במיוחד לזכור את הדברים הנוראים הללו. באותם ימים, ב-1945-1946, ברגן בלזן זכתה לחשיפה רבה מאוד, ותרומתנו לא הייתה נחוצה כדי להסביר מה קרה שם'.³¹ אבחתנו של אופנהיימר מספקת מפתח לפתרון חידת הנוכחות/העדרות הבו זמנית. זוועות הנאצים זכו לחשיפה רבה מאוד: 'הן קנו להן שביתה בדמיון הציבור וכיכבו בשיח הציבורי. אולי לא הייתה חשיבות לשאלה אם היהודים אכן זהו כקורבנות הספציפיים של אותן זוועות. עצם האנונימיות של ה'קורבנות' אפשרה לקוראים לשער את זהותם או להטיל עליהם זהות מסוימת, וקשה להניח שבהקשר של 1945-1947, כשאנשים צפו ביומני הקולנוע, האזינו לשידורי הרדיו, וקראו בעיתונים על מחנות הריכוז ועל פשעי הנאצים, הם זיהו את הקורבנות או את הניצולים כ'קוראטים' או כ'בלגים', למשל. במובן מסוים, האוניברסליזציה הייתה ה'לוח החלק' שעליו אפשר היה לחרוט את החוויה היהודית.³²

Kitty Hart-Moxon, *Return to Auschwitz*, Laxton 1997, p. 2, first published 1981 28

Anita Lasker-Wallfisch, *Inherit the Truth*, London 1996, p. 15 29

Turgel, *I Light a Candle*, p. 134 30

Paul Oppenheimer, *From Belsen to Buckingham Palace*, Laxton 1996, p. 171 31

נקודה דומה מעלה בספרו Pieter Lagrou *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge 2000, pp. 250-260 32

ברטוריקה של השמאל במערב אירופה אחרי המלחמה, שזכתה לקיתונות של בוז: 'הייתה אולי הגמוניה אידאולוגית שהטמיעה חוויות שונות לכלל מרטריות הוליסטיות, אך זה מה שהיה נחוץ באותו רגע לרבים מהקורבנות היהודיים שדבקו בפרדיגמה האנטי-פאשיסטית. האנטי-פאשיזם ככלי של "אוניברסליזציה" נתן מקום לפרשנות נדיבה והרואית. האנונימיות של הקורבנות אפשרה ליהודים לשייך את חוויותיהם הספציפיות לקטגוריה הלא-מובחנת 'גולים' וליהנות מזיו האהדה שעוררה, גם אם מסעם אל המחנות והחוצה מהם לא דמה במיוחד למסעם של רוב האחרים.

גם השיח הציבורי (מושג מתעתע ובלתי מוגדר ממילא) איננו עשוי מקשה אחת. הוא מורכב מסוגים רבים של שיח המתערבבים בספירה הציבורית ולא כולם נגישים באותה מידה. סיפור הרדיפה והרצח ההמוני של היהודים הועבר בבריטניה שאחרי המלחמה בשיח מקצועי, שרק קבוצות עיסוקים מסוימות נטלו בו חלק. אפשר אפוא להצביע על אתרים שבהם התנהל מחקר נמרץ והוקדשה מחשבה רבה לגורל היהודים – אפשר אולי לכנותם 'אתרי זיכרון'. אתרים אלה נתחמו היטב בגבולות המעמד, העיסוק והמגדר. הנושא היה אמנם על הפרק, אך 'התקבלותו' לא הייתה אחידה. מי שהתבונן באותם ימים בנעשה ממקום אחד עשוי היה לראות 'שתיקה' לגבי גורל היהודים, שעה שבעיני אדם אחר במקום אחר היו העובדות גלויות וברורות ולא היה כל צורך לחזור עליהן. כל אדם נשא עמו את הדברים שראה ומצא להם ביטוי בזיכרונותיו מאותה תקופה.

ה. בחינה מחדש של המקרה הבריטי (1)

רבים בבריטניה התוודעו אל זוועות הנאצים באמצעות העיתונים, יומני הקולנוע ודיווחי הרדיו. הדיווחים בכל כלי התקשורת היו בעייתיים, מפני שלא אחת טשטשו את זהות הקורבנות או פירשו לא נכון את הסיבות לפשעים. כך, למשל, הרבו להציג את המחנות ששחררו כהמשכה של מערכת הטרור המשטרתי של שנות השלושים, ולא כמכשיר לביצוע רצח העם במהלך המלחמה.³³

עם זאת, היו קבוצות מסוימות שבתוקף מעורבותן המקצועית הכירו הרבה יותר מקרוב את תוצאותיו של רצח העם. אלפי קצינים וחיילים, כמעט מכל חילות הצבא, נתקלו במחנות או בניצולים.³⁴ עשרות אנשי רפואה צבאיים עסקו בפעולות העזרה לניצולים. אל מחנה ברגן בלזן, למשל, הוטסו 97 סטודנטים לרפואה מבריטניה לסייע בטיפול בחולים. הם הצטרפו לתזונאים, לצוותי האחיות מהצלב האדום, ליחידת אמבולנס של הקווייקרים, ולנציגויות רפואיות מכמה ארצות נוספות.³⁵ יתר על כן, המודעות למה שקרה בברגן בלזן לא נשארה בחוג המצומצם של אלה שהתעמתו ישירות עם הזוועות, אלא הופצה במעגלים רחבים יותר. פעולות ההצלה במחנה היוו אתגר רפואי וחברתי כה יוצא דופן, עד שכל המעורבים בו, ובמיוחד אנשי הבריאות והרפואה, רצו לחלוק את ניסיונם עם חבריהם למקצוע. כך נולד זרם של מאמרים בפרסומים מקצועיים שהיקפו היה גדול הרבה יותר מזה של הגל הראשון של דיווחי העיתונות הכלליים.

33 ראו, Kushner, *The Holocaust in the Liberal Imagination*

34 לגבי הצבא ראו, Paul Kemp (ed.), *The Relief of Belsen, April 1945: Eye Witness Accounts*, London 1991

35 ראו, Ben Shephard, *After Daybreak: The Liberation of Belsen, 1945*, London 2005

בין מאי 1945 ליוני 1953 התפרסמו 11 מאמרים על ברגן בלזן ועל מחנות ריכוז אחרים בכתב העת הרפואי המוביל בבריטניה, *The Lancet*. ארבעה מהם היו מאמרים חשובים. ב-1946 פורסמו ב-*British Medical Journal* (להלן: *BMJ*), 'ביטאון האיגוד המקצועי' של רופאי בריטניה, שישה מאמרים, לרבות ארבעה דיווחים רחבי היקף. גם בעשרות פרסומים רפואיים אחרים בבריטניה הופיעו בין 1945 ל-1947 מאמרים שרובם נכתב בידי סטודנטים לרפואה עבור ביטאוניהם של בתי הספר לרפואה ושל בתי החולים שבהם הוצבו. מאמרים אלה ראויים לתשומת לב רבה מפני שהם חושפים את האופן שבו תפסו עובדי צוותי ההצלה את קורבנותיה של מדיניות הנאצים, ומלמדים אם אכן אפפה 'שתיקה' את זהותם של אותם קורבנות.

אחד התיאורים המפורטים הראשונים על מבצע העזרה הרפואית הופיע ב-*The Lancet* ב-12 במאי 1945. התיאור נפתח בסיפור העברתו של המחנה לידי הבריטים, ולאחר מכן מתוארים מבנה המחנה ותנאי החיים בו. המאמר תיעד את אופי המחלות והבעיות הרפואיות שמהן סבלו הניצולים, אך לא זיהה אותם מבחינת לאומיותם או בכל זיהוי אחר. מבחינה זו הם היו 'בלתי נראים' ו'אנונימיים'.³⁶ בדו"ח מלא יותר, של סגן אלוף פ"מ ליפסקום (Lt. Col. F. M. Lipscombe), שפורסם ב-8 בספטמבר 1945, נכתב כי 'הרוב הגדול היו רוסים ופולנים. נכחו גם צ'כים, בלגים, צרפתים, איטלקים ויוגוסלבים. רובם ככולם היו יהודים'.³⁷ במאמר 1946 פרסם כתב העת מאמר מיוחד מאת לואי אדלסברגר (Lucie Adelsberger) ובו תיאור מדויק ועז של חוויותיה מאושוויץ ומבירקנאו. אדלסברגר פתחה בהצגת עצמה: 'במאי 1943 נעצרתי ונשלחתי למחנה הריכוז בירקנאו. היה זה שיאה של שורת הגבלות שראשיתה במאמר 1933, כאשר סולקתי מעבודתי במכון רוברט קוך בברלין בשל היותי יהודייה'. במילים ספורות אלה ציינה אדלסברגר את מסגרת הזמן של המדיניות הנאצית נגד היהודים. אחר כך תיארה את הדברים שהייתה עדה להם במהלך שירותה כ'רופאה אסירה', לרבות סלקציות בטרנספורטים של יהודים שהגיעו מאיטליה ומנורווגיה. היא נזכרה בקיץ 1944, שבו החלו יהודי הונגריה להישלח לבירקנאו: 'באותם ימים שיחקו הילדים במחנות שבהם היו צוענים במשחק "שרפו את היהודים"'. אדלסברגר סיפרה על הסלקציות בתוך המחנה והוסיפה כי 'כל אסיר יהודי ידע כבר שגורלו נחרץ, ורק חיכה לתורו'.³⁸

באוגוסט 1948 התפרסמה ב-*The Lancet* סקירה ארוכה על ספרו של ד"ר וולף-אייזנר (Wolff-Eisner) שסיים את חייו בטרזיינשטט, לאחר שגם הוא סולק מעבודתו

³⁶ 'Belsen Concentration Camp', *The Lancet*, 12 May 1945, pp. 603-605

³⁷ 'Medical Aspects of Belsen Concentration Camp', *The Lancet*, 8 September 1945, pp. 313-315

³⁸ 'Medical Observations in Auschwitz Concentration Camp', *The Lancet*, 2 March 1946, pp. 317-319

במכון רוברט קוך. הסקירה, ששיקפה את הספר, עסקה בעיקר בהשפעת הרעב על הבריאות, אך לא הותירה כל ספק לגבי תפקידו של הגטו-מחנה, גם אם הכותב טעה בתיאור מיקומו: 'טרזיינשטדט, מצודה ישנה ליד וינה [כך], הייתה מחנה ריכוז ל"מיוחסים" שנועד בעיקר ליהודים קשישים'. הוא תיאר את הדרך שבה תפקד המחנה, את מצוקת האסירים, ודיווח כי 80,000 מהם 'נשלחו להשמדה בבירקנאו ובאשוויץ'.³⁹

כתב העת *BMJ* הביא דיווח ממחנה ברגן בלזן מה-9 ביוני 1945, שכתב רופא הילדים האירי ו' ר' פ' קוליס (W. R. F. Collis). כלולים בו תיאורים גרפיים, אך הקורבנות עצמם נותרים אנונימיים ואילמים. לדיווח הזה קדם מאמר מערכת מרשים שהצהיר: 'התיאורים שהופיעו בעיתונות הרגילה על מחנות הריכוז הגרמניים והדיווח של המשלחת מטעם הפרלמנט אישרו מה שרבים ידעו כבר זה שנים – שהנאצים, בקור נטול אנושיות, עינו וחסלו בהדרגה ובאופן שיטתי יהודים ויריבים פוליטיים'. העורכים, שחשו לדבריהם מחויבים לפרסם את השדר הרפואי, לא השלו את עצמם לגבי היקף האסון. 'מסתבר כי רק אחוז קטן מאסירי ברגן בלזן היו יהודים גרמנים. השאר היו יהודים מארצות שונות שנכבשו בידי גרמניה בשיא תנופת הכיבוש האחרונה שלה'. העיתון הזכיר בצער גם את התפקיד שמילאו הרופאים הגרמנים.⁴⁰

כמו ב-*The Lancet*, גם כותבי המאמרים ב-*BMJ* שכתבו על המחנות לא סיפקו מידע רב על הקורבנות עצמם. קוליס טשטש את זהותם, אולי מפני שלא התפעל מהיהדות. כשהוא הרהר במצוקתו של יתום מבין הניצולים, שאל: 'האם יש לגדלו כיהודי או כקתולי?'⁴¹ אנרי רוזנאשר (Henri Rosenacher), רופא צרפתי שכתב על הרפואה בדכאו, ציין כי 'מתוך 293,000 הצרפתים שגורשו לגרמניה, חזרו 42,000 ואצל 65 אחוז מהם התגלו בעיות בריאות קשות עם שובם לצרפת'.⁴² הוא לא הבחין בין סוגי המגורשים. עם זאת, פ"ל מולינסון (P. L. Mollinson) שכתב על הרעב בברגן בלזן, דקדק יותר בפרטים לגבי המחנות וקורבנותיהם. 'ברגן בלזן היה מחנה מעצר ולא מחנה השמדה – כלומר, לא מחנה שבו בוצעה השמדה מאורגנת. [...] בשיא פעולתו היו בו יותר מ-66,000 איש. רובם היו יהודים ממוצא פולני והונגרי, אך כמעט לכל המדינות היה בו ייצוג'. רבים הגיעו ממחנות אחרים, 'כמו למשל המחנה הידוע לשמצה באשוויץ'.⁴³

'Life and Death in a Concentration Camp', *The Lancet*, 7 August 1948, pp. 228-229 39

Editorial note and 'Belsen Camp: A Preliminary Report', *BMJ*, 9 June 1945, pp. 813-816 40

'Some Pediatric Problems Presented At Belsen Camp', *BMJ*, 23 February 1946, pp. 273-275 41

קוליס אימץ ארבעה ילדים יהודים שהתייתמו מהוריהם וגידל אותם כנוצרים. ראו, Robert Collis, *To*

Be A Pilgrim: An Autobiography of Robert Collis, London 1975

'Medicine in Dachau', *BMJ*, 21 December 1946, pp. 953-955 42

'Observations on Cases of Starvation in Belsen', *BMJ*, 5 January 1946, pp. 4-8 43

מאמרים על המחנות הופיעו בפרסומים רבים אחרים בתחום הרפואה. ה-*British Dental Journal*, המקביל מבחינת מעמדו ל-*BMJ* בקהילת רופאי השיניים, הביא מחקר ממצה על נמק פנים אצל אסירי ברגן בלזן. המחקר שנערך בידי מאג' ג' דוסון (Maj J. Dawson) התבסס על עשרה מקרים פרטיים, שכל אחד מהם נפתח בהערה ביוגרפית קצרה. דוסון זיהה שמונה מהם כיהודים, ובהם שישה הונגרים.⁴⁴ מחקר שעסק בהתמוטטות נפשית אצל אסירים בברגן בלזן מאת מ' נירמברסקי (M. Nirembeski) התבסס על ראיונות עם 60-70 ניצולים. נירמברסקי הציג בקצרה עשרים סיפורי מקרים שמתוכם זוהו 11 כיהודים (בהם ממוצא בלגי, רומני, פולני, צ'כי, הולנדי והונגרי). המחבר סיכם את הסיפורים המחרידים שהסבירו את 'טיפוסי התגובה' ובכך סיפק לעמיתיו הפסיכולוגים אפשרות הצצה אל הנעשה במחנות.⁴⁵ כה רב היה העניין בתוצאות הרפואיות של הנעשה במחנות שהקימו הנאצים, עד שבשנת 1947 כינסה האגודה המלכותית לרפואה (Royal Society of Medicine) ועידה של בעלות הברית בנושא הרפואה במלחמה, וחלק מיוחד בה הוקדש ל'בעיות הגופניות והפסיכולוגיות הנובעות ממחנות ההשמדה, מחנות העקורים, בלזן ובוכנוואלד'.⁴⁶ קשה לאמוד את מלוא ההשפעה של פרסומים אלה, מעבר להנחה הסבירה שקראו אותם רופאים, אחיות, רופאי שיניים ופסיכולוגים רבים. אפשר להניח כי הם הגיעו לתודעת חלק משמעותי מהקהילה הרפואית והבריאותית, והותירו את רישומם. היו כמה מאמרים שהולידו תכתובת המשך. המאמרים לא עסקו אמנם במה שאנחנו מכנים 'שואה', ולא פעם אף לא טרחו לפרט את זהותם של הקורבנות. אך הם הופיעו על רקע של ידע כללי על המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים ועל גורלם של היהודים. לא מופרך אפוא להניח כי הקוראים ידעו לקשר את הפרוזה הרפואית החסכנית, שעסקה במגיפות וברעב, עם הרדיפות הנאציות ועם רצח ההמונים.

קוראי המאמרים הללו לא היו חתך מייצג של האוכלוסייה. רובם ככולם היו זכרים, בני המעמד הבינוני והגבוה, ומעצם הגדרתם – בעלי השכלה. בתוקף העניין המקצועי וההכשרה המקצועית שלהם הם ידעו אפוא הרבה על הפשעים שביצעו הנאצים נגד היהודים, לעומת אנשים בסביבתם שהיו מצוידים אולי במקרה הטוב בידע כללי, ובמקרה הרע לא ידעו דבר.

קבוצה מקצועית נוספת שהייתה שותפה לידע הזה והפיצה אותו במסגרת השיח הפנימי של תחום עיסוקה היו הפסיכולוגים והפסיכואנליטיקנים. בעוד הספרות

⁴⁴ 'Cancorum Oris', *British Dental Journal*, 79:6 (21 September 1945), pp. 151-157

⁴⁵ 'Psychological Investigation of A Group of Internees At Belsen Camp', *Journal of Mental Science*, 92:386 (January 1946), pp. 60-74

⁴⁶ Sir Henry Letherby Tidy (ed.), *Inter-Allied Conference on War Medicine 1942-1945*, London 1947, section 12

הרפואית התמקדה בקורבנות, עסק השיח הפסיכולוגי בקורבנות ובפושעים גם יחד. בצבאות בעלות הברית ובשירותי המודיעין שלהן שירתו פסיכולוגים שהתבקשו לשרטט את הפרופיל הפסיכולוגי של מנהיגי האויב, מפקדי הצבא, החיילים מן השורה והאוכלוסייה. חלקם ראיין במסגרת תפקידו חיילים שנפלו בשבי, וקבוצה מובחרת מתוכם בדקה את האסירים שעמדו למשפט בנירנברג. ממצאיהם התפרסמו בזרם מתמיד בכתבי עת מקצועיים ובפרסומים נגישים יותר במהלך שנות הארבעים המאוחרות ושנות החמישים. עבודות אלה, שההיסטוריונים התעלמו מהן זמן רב מדי, הן ראשית ההיסטוריה האוראלית של מלחמת העולם השנייה ושל הרייך השלישי.⁴⁷

הפסיכולוג הבריטי הבולט והפורח ביותר שפעל בתחום זה היה הנרי דיקס. בדומה למקבילו בצבא האמריקני, אריק אריקסון (Eric Erikson), הקדיש דיקס את שנות המלחמה לניתוח מרחוק של הנפש הגרמנית ולעריכת ראיונות עם שבויי מלחמה גרמנים בבריטניה. אחרי המלחמה כתב סדרת מאמרים על 'האופי הגרמני' ועל הקשרים בין האידאולוגיה הנאצית לבין האישיות הנאצית.⁴⁸ רק ב-1972 הוא פרסם את יצירתו החשובה ביותר, רצח המוני ברישיון: מחקר פסיכולוגי-סוציולוגי של כמה רוצחי אס.אס.. הדברים ראו אור במסגרת פרסום של מרכז קולומבוס (Columbus Centre), ששמו המקורי היה 'המרכז למחקר הפסיכולוגיה הקולקטיבית' (Centre for Research in Collective Psychology) ובסיסו באוניברסיטת ססקס. המרכז הוקם ב-1966 במימון דייוויד אסטור (David Astor) ותורמים אחרים, רובם ככולם יהודים. מנהלו הראשון היה נורמן כוהן (Norman Cohn), שהסביר כי המרכז הוקם על פי הצעתו של אסטור כדי 'לחקור כיצד באו לעולם הרדיפות וההשמדה; כיצד נולד הדחף לרדוף ולהשמיד, כיצד הוא מתפשט, ואילו תנאים הוא עשוי להביא לביטוי הלכה למעשה'.⁴⁹

ההשקפה האינטלקטואלית וההנחיה האקדמית של המרכז היו בידי נורמן כוהן, שהתחקה אחר תופעות נאציות מאז ימיו כחייל בשירות צבאי. הספר הראשון שפרסם היה החיפוש אחר המילניום (1957), ובו עסק במילנריאניזם של ימי הביניים. עם זאת, בסיכום שהוסיף לספר במהדורת 1970, העיר כי 'הסיפור שסופר כאן הסתיים לפני

47 ראו, D. M. Kelly, *22 Cells in Nuremberg: A Psychiatrist Examines the Nazi War Criminals*, New York 1947; H. V. Dicks, J. Gibson and others, *The Case of Rudolf Hess: A Problem in diagnosis and forensic psychiatry*, London 1947; G. M. Gilbert, *Nuremberg Diary*, New York 1957; Robert Gellately (ed.), *The Nuremberg Interviews by Leon Goldensohn*, New York 2005

48 H. V. Dicks, 'Some Psychological Studies of the German Character', in: T. H. Pear (ed.), *Psychological factors in Peace and War*, London 1950; H. V. Dicks, 'Personality Traits and National Socialist Ideology: A War-Time Study of German Prisoners of War', *Human Relations*, No. 3 (1950), pp. 111-154

49 Henry V. Dicks, *Licensed Mass Murder: A Socio-Psychological Study of some SS Killers*, London 1972, pp. ix-x

ארבע מאות שנה, אך הוא רלבנטי גם לימינו אנו'. כוהן עמד על הקשר הקרוב בין 'הפנטזיה הנאצית בדבר מזימת הרס יהודית חובקת עולם' לבין הדמיונות של המילניאריזם, וכיצד שורשיהן של שתי התופעות נעוצים באותו שיבוש חברתי. הוא בדיק את הקשר הזה בספרו מ-1967, *הכשר לרצח עם* (Warrant for Genocide), העוסק בפרוטוקולים של זקני ציון, אך כפי שהוא מודה, היה קיים גם בספרו הקודם.⁵⁰ נכון כי בשנות החמישים לא שקע כוהן כולו בחקירה של רדיפת היהודים ורצח ההמונים בידי הנאצים, אך מפעלו והתמיכה שקיבל מהקהילה היהודית נראים הגיוניים בהחלט על רקע זה.

גם רבים מהמחקרים בתחום הפשע והקרימינולוגיה עסקו בעצם בנאצים ובמניעיהם. אחד המחקרים הראשונים והמעניינים ביותר בתחום הקרימינולוגיה, מקצוע חדש באותם ימים בתחום מדעי החברה, נכתב בידי אלכס קומפורט, לימים מחברו הנודע של המדריך המצליח *הדעות המין* (*Joys of Sex*). בימי המלחמה היה קומפורט בעל השקפת עולם שמאלית וביטא ספקנות לגבי הדיווחים על זוועות הנאצים. אך ב-1950 הוא פרסם ספר שבו ניסה להסביר כיצד מדינות מצמיחות אנשים בעלי נטיות פתולוגיות לאלימות ונותנות להם חסות. לדבריו,

הסירוב להשתתף ברדיפה של מיעוט גזעי או בהרס אוכלוסיות אזרחיות ככוח צבאי, נתפס לאחרונה כפשע בחברות התרבות המערבית. בתנאים אלה חייב הפסיכיאטר להסתמך על המסורת העצמאית שלו כדי לקבוע באיזו נקודה חורגת הפסיכופתיה של הפרט מהפסיכופתיה של החברה, שאותה עליו לנסות לחזק, ועל פי אילו סטנדרטים. אולי חשובה יותר היא המודעות הגוברת לכך שלמרות הערך המטריד שמייחסת החברה האורבנית לגורם הפלילי, התבנית הריכוזית של השלטון תלויה כיום לשם המשך תפקודה בהיצע של אנשים שאישיותם ויחסם אינם נבדלים כלל מאלה של עבריינים פסיכופתים מוכרים.⁵¹

מחקרו של קומפורט נערך במסגרת תכנית מחקר בינלאומית בחסות אונסק"ו, שביקשה לבדוק את 'הגורמים לשנאות ולמתחים בינלאומיים ותוך-לאומיים'. הוא זרוע התייחסויות לנאציזם ולפשעי הנאצים ומהדהדת בו תגובה לרצח העם בידי הנאצים.⁵² השיח המסורתי יותר, שהיה מקובל במחקרים מתחום המשפט ובדיווחים משפטיים, היה אמצעי חשוב נוסף להעברת מידע על המקורות וההשפעה של המדיניות האנטי-

Norman Cohn, *The Pursuit of the Millenium*, London 1970, p. 285 50

Alex Comfort, *Authority and Delinquency in the Modern State: A Criminological Approach to the Problem of Power*, London 1950, pp. ix-x 51

שם, עמ' 9, 29, 42, 44-46, 60-61. 52

יהודית של הנאצים. הדיווחים מבית המשפט המיוחד שהוקם בנירנברג מוכרים היטב. משפטי נירנברג ואוספי המסמכים היו המקור העיקרי שעליו התבסס המחקר ההיסטורי במשך יותר מעשרים שנה.⁵³ אך בבריטניה התפרסמו דיווחים רבים נוספים על משפטים אחרים. סר דיוויד מקסוול פייף ערך את סדרת הספרים משפטים על פשעי מלחמה שראתה אור בלונדון בין השנים 1948 ל-1952 וכללה קרוב ל-20 כרכים. אחד מהם עסק במשפטם של יוזף קרמר (Josef Kramer) ו-44 שומרי א.ס.א.ס. שנלכדו בברגן בלזן, עורר עניין מיוחד בבריטניה ותרם לידע על אושוויץ ועל ברגן בלזן. ספרים נוספים עסקו במשפטם של רוצחי האדאמאר (Hadamar), במשפט נאצוויילר (Natzweiler) ובמשפט נגד גרמנים שהואשמו בירי בשבויי מלחמה נמלטים של בעלות הברית.⁵⁴ המשפט השנוי במחלוקת של ויליאם ג'ויס (William Joyce), המכונה לורד האו-האו, שפך אור על הפאשיזם הבריטי בימים שלפני המלחמה וכן על התעמולה הנאצית.⁵⁵ סר הרש לאוטרפאכט (Sir Hersh Lauterpacht), התיאורטיקן המשפטי הדגול וחלוץ המשפט הבינלאומי, ערך בשנים 1946-1951 את המדור הקבוע על ענישת פושעי מלחמה ב- *Annual Digest and Reports of Public International Law Cases*.

בנוסף לשיח זה על מקרים משפטיים פורסמו גם פרשנויות רבות על חוקי השבת הרכוש שחוקקו בעלות הברית, על ועידת האו"ם בנושא רצח עם, על הצהרת זכויות האדם האוניברסלית של האו"ם ועל הדיונים בשאלת ניסיון הנפל לכונן בית דין פלילי בינלאומי.⁵⁶ כיום מקובל אולי לזלזל ברלוונטיות של סוגי שיח משפטי אלה ולהשמיץ את תוכנם היהודי, אך ג'ייקוב רובינסון ופיליפ פרידמן, המוכרים עתה כחלוצי החוקרים של מה שמכונה כיום 'השואה', ייחסו ערך רב במיוחד לשיח המשפטי. בעיניהם היה זה התיעוד האובייקטיבי היחיד של האירועים בתקופה שבה פקפקו בעדויות מפני שנחשבו רגשניות מדי ובלתי מאוזנות, ואפילו היסטוריונים מקצועיים נחשבו קרובים מדי לאירועים ומושפעים כל כך מהם עד שלא יכלו להבטיח יחס שאין בו משוא פנים. מנקודת מבטם, הדיון על חוקים נגד רצח עם והניסיונות לבצר את זכויות האדם היו חלק בלתי נפרד מהמחקר ההיסטורי ומהניתוח ההיסטורי כתגובה לפשעי הנאצים.⁵⁷

53 להערכות סותרות על ערכם ותועלתם ראו, Michael Marrus, *The Nuremberg War Crimes Trial 1945-46: A Documentary History*, New York 1997; idem, 'The Holocaust at Nuremberg', *Yad Vashem Studies*, No. 26 (1998), pp. 5-42; Donald Bloxham, *Genocide on Trial*, Oxford 2001

54 Sir David Maxwell Fyfe (ed.), *War Crimes Trials Series*, London 1948-1952; Raymond Phillips (ed.), *The Trial of Josef Kramer and Forty Four Others*, London 1949

55 J. W. Hall (ed.), *Trial of William Joyce*, London 1946. See also Rebecca West, *The Meaning of Treason*, London 1949, pp. 11-146

56 לרשימת הפרסומים האלה ראו, Jacob Robinson and Philip Friedman (eds.), *Guide to Jewish History under Nazi Impact*, Jerusalem 1960, pp. 216-220

57 שם, עמ' 176-177.

עם זאת, השיח המשפטי, בדומה למקבילו הרפואי, היה רובו ככולו נחלת הגברים. אם בתי הדין וכתבי העת המשפטיים תפקדו כאתרי זיכרון, הרי היו אלה אתרים השמורים לגברים בלבד.⁵⁸ היה בהם גם גוון מעמדי מובהק: חלקים גדולים מאוד באוכלוסייה לא יכלו להיחשף לדיונים אינטנסיביים אלה. בעיני מי שנמצא מחוץ לתחום המקצועי נדמה היה כאילו אין כאן אלא 'שתיקה'.

1. בחינה מחדש של המקרה הבריטי (2)

סביר להניח שרק מתי מעט מהאנשים שחיו בבריטניה בשנים 1946-1948 לא היו מודעים למצב היהודים עם תום המלחמה. הסיבה לכך הייתה הסתבכותה של בריטניה בארץ ישראל. במשך יותר מ-25 שנה שלטה בריטניה בארץ ישראל בתוקף מנדט שקיבלה מחבר הלאומים. באותם ימים נמצאה בריטניה במוקדו של הסכסוך המתלהט בין יהודים לערבים, שתי קבוצות ששאפו לעצמאות. ב-1945, אחרי הפוגה שנמשכה כל עוד חשו היהודים שותפים לבריטים במאבק נגד גרמניה הנאצית, שב השטח לבעור. אך עתה יכלו היהודים להשתמש נגד הבריטים בנשק רב עוצמה – תעמולה – כדי להבטיח תמיכה בינלאומית ברעיון הקמתה של מדינה יהודית. הרדיפות, הנרודים הכפויים ורצח מיליונים מיהודי אירופה היוו כמדומה הוכחה מספקת לכך שהיהודים פגיעים להפליא בארצות הגולה, שהעובדה שאין להם מדינה משלהם פועלת לרעתם ושם לא יקימו מדינה לעצמם, שום כוח בינלאומי לא יחלץ להגנתם גם אם יעמדו שוב מול סכנה של רצח עם.⁵⁹

הפוליטיקה היומיומית בבריטניה פעלה אפוא להביא למרכז הדיון הציבורי את קורות היהודים בשנים האחרונות. התעמולה הציונית והלחימה בארץ ישראל משכו את תשומת הלב לתביעת היהודים למדינה משלהם בעקבות הסבל שהסבו להם הנאצים. במוקד המחלוקת עמדה המדיניות הבריטית למניעת הגירה המונית של יהודים לארץ ישראל. היא הותקפה ללא הרף בתעמולה ציונית רגשנית, שפרטה ללא רחמים על מיתר הרדיפות נגד היהודים בעשור שקדם לכך. לא הייתה כל אפשרות לדון במשבר בלא לשאול על מקורותיהם של העקורים.⁶⁰

58 השור, Anna Reading, *The Social Inheritance of the Holocaust: Gender, Culture and Memory*, London 2002

59 על תקופת המנדט וסיומה קיימת ספרות רבה. למחקרים המלמדים על תפקידה של דעת הקהל הבריטית ועל הפוליטיקה בבריטניה ראו, Martin Gilbert, *Exile and Return: The Emergence of Jewish Statehood*, London 1978; Nicholas Bethell, *The Palestine Triangle: The Struggle between the British, the Jews and the Arabs 1935-1948*, London 1979; Michael Cohen, *Palestine and the Great Powers, 1945-1948*, Princeton, NJ. 1982

60 Arieh J. Kochavi, *Post-Holocaust Politics: Britain, the United States, and Jewish Refugees, 1945-1948*, Chapel Hill 2001

למשל, באוגוסט 1947, אחרי סיבוב דמים של טרור יהודי נגד הבריטים ותגובה תוקפנית לא פחות של הבריטים, פרסם ארתור קסטלר ב-*New Statesman* 'מכתב להורה של חייל בריטי בארץ ישראל', שבו תמצת את טענות הצד היהודי למען הקמת מדינה והזכיר לקוראים את מה שחוו היהודים באירופה. 'אילו היה שמך שמולביץ', ולא סמית, זה היה עלול לקרות לך'.⁶¹ ספרו רב המכר הבטחה והגשמה, שראה אור שנתיים לאחר מכן, תיאר את מאבקם של היהודים להקמת מדינה. הוא הציג את מאמציה של התנועה הציונית בשנות השלושים והארבעים על רקע רדיפת היהודים בידי הנאצים ויצר בכך את המודל לכל התיאורים ההיסטוריים לעתיד לבוא. הפרק שכתב על 'ספינות המוות הקטנות' יצר זיקה בין הופעת הטרור היהודי בארץ ישראל לבין סיכול ניסיונותיהם של היהודים להימלט מרצח העם באירופה.⁶² כתב הסנגוריה של ריצ'רד קרוסמן על הציונות בספרו שליחות ארצישראלית מ-1947 הסתמך על סיורו במחנות העקורים ועל הסיפורים ששמע מפי הניצולים. התקפתו החריפה נגד מתנגדי הציונות הייתה חזקה במיוחד מפני שהתבססה על המודעות לרצח העם היהודי במלחמת העולם השנייה ועל תביעות הניצולים.⁶³

כפי שהדגיש לורנס בארון לגבי ארצות הברית, המטרה הציונית הייתה חלק בלתי נפרד מזכר האסון שפקד את יהודי אירופה. הפולמוס הלוהט שניטש בבריטניה בשאלת ארץ ישראל והדיווחים החדשותיים ששוגרו מזירת העימות בשנים 1946-1948 – סייעו לשימור הטרגדיה של יהודי אירופה במרכז המודעות הציבורית. למעשה, בתודעתם של אנשים רבים החלה להיווצר זיקה לא נעימה בין השניים.

מתוך יומנים אישיים שכתבו אנשים מן השורה למען הארגון 'תצפית המונית' (Mass Observation) עולה כי המשבר בארץ ישראל היה גורם שהניע אנשים לאמץ עמדה אנטי-יהודית או לחזקה. בדצמבר 1946, כאשר מספר האבידות בצד הבריטי (ובצד היהודי) בארץ ישראל עלה, כתבה אדי ראתרפורד (Edie Rutherford), עקרת בית בגיל העמידה משפילד, שהחזיקה באופן עקבי בהשקפות אנטי-יהודיות: 'ככל שיותר ויותר בחורים שלנו נהרגים שם, אני מתחילה לחשוב שאולי חבל שלא התחלנו את המלחמה קצת יותר מאוחר, כך שהיטלר היה יכול לחסל עוד כמה יהודים'.⁶⁴ אחרי תליית שני הסרג'נטים הבריטים על ידי האצ"ל באוגוסט 1947, הצהיר ביומנו כותב נוסף, ב' צ'ארלס (B. Charles), סוחר עתיקות הומוסקסואל מאדינבורו: 'היהודים הם

David Cesarani, *Arthur Koestler: The Homeless Mind*, London 1996, pp. 285-286 61

Arthur Koestler, *Promise and Fulfilment*, London 1949, pp. 45-65 62

Richard Crossman, *Palestine Mission*, London 1947 63

Simon Garfield, *Our Hidden Lives: The Remarkable Diaries of Post-War Britain*, London 2005, 64

מקור הסבל של האנושות. הייתי שמח לדעת שכל יהודי – גבר, אישה או ילד – נרצח!⁶⁵

'שעת החירום' הארצישראלית גלשה גם לרחובות הערים בבריטניה וגרמה לאנשים להביט אחורה בחרדה אל העבר הקרוב. אדי ראתרפורד הביעה אהדה לפאשיסטים המקומיים, והיא לא הייתה היחידה. כאשר סר אוסוולד מוזלי (Sir Oswald Mosley), המנהיג לשעבר של איגוד הפאשיסטים הבריטי, חזר לפעילות פוליטית, הוא השכיל לנצל לטובתו את העוינות הגוברת נגד היהודים בעקבות המהומות במזרח התיכון. לא הייתה כל אפשרות לנתק את תחיית הפאשיזם בבריטניה ואת שובו של מוזלי לחיים הציבוריים מן הפורענות הנאצית. יהודים ולא-יהודים שהפגינו בצוותא נגד הפאשיסטים לא יכלו להימנע מן המחשבה על מה שקרה רק שנים ספורות קודם לכן. וידאל ששון (Vidal Sasson) נזכר בהקמת הארגון האנטי-פאשיסטי 'קבוצה 43' ב-1947:

אינני יודע מה היה התאריך המדויק שבו החלטנו שעל שנאה יש להשיב בשנאה, אבל תמונות הזוועה שהגיעו מאושוויץ, דכאו, בוכנוואלד ומעוד מקומות רבים כל כך הציתו תחושה של הישרדות בקרב שרידי היהודים באירופה. תחושה זו שלנו ניזונה מהסיפורים על מעשי הגבורה של מרדכי אנילביץ' והאלפים הספורים שהלכו בעקבותיו בגטו ורשה. [...] הסיסמה לעולם לא עוד! הפכה אצלנו לפקודה. וכך נולדה קבוצה 43.⁶⁶

מוריס בקמן, מייסד הקבוצה, נזכר בחיילים המשוחררים שמוטטו את המחיצה בין המלחמה לבין הימים שלאחריה, בין הנאציזם לבין הפאשיזם הבריטי:

כשחייל משוחרר יצא מהקולנוע אחרי שצפה ביומן שבו ערימות של גברים, נשים וילדים יהודים מושלכות בכף הבולדוזר לתוך בורות סיד במחנות הריכוז, ואחר כך עבר ליד אסיפה של פאשיסטים או ראה צלבי קרס מצוירים על קירות של בתי יהודים ובתי כנסת, הוא חווה מגוון של רגשות, מכעס וחימה ועד שאיפה קרה ועזה להרוג את הפושעים.

בקמן תיאר את הקשר בין הנעשה בארץ ישראל לבין מאבקי הרחוב בבריטניה והזיכרון הטרי של רצח היהודים בידי הנאצים:

שאלת ארץ ישראל עמדה במרכזן של כל השיחות; זרם הניצולים היהודים שניסו להגיע אל חופיה וניסיונותיו של הצבא הבריטי לעצור את הזרם. ויכוחים לוהטים ניצתו ללא הרף בין מי שהיו מודעים להיותם בריטים יותר מאשר ליהדותם לבין אלה שחשו סולידריות גמורה עם

65 שם, עמ' 430, 432-433.

66 Morris Beckman, *The 43 Group*, London 1992, pp. 5-6

הניצולים היהודים. הייתה זו נאמנות כפולה ומכאיבה. אבל כולם, ללא קשר להשקפותיהם, היו רגישים עד כאב לידיעה שיותר מדי יהודים נספו בשש השנים שקדמו לכך.⁶⁷

העבר רדף לא רק את היהודים. אחרי סוף שבוע של מהומות אנטי-יהודיות בערי בריטניה באוגוסט 1947, שניצתו בעקבות תלייתם של שני הסרג'נטים הבריטים בארץ ישראל, נתקפו פוליטיקאים ועיתונים רבים בבהלה. ה-*Evening Standard* התרה בקוראיו: 'אין בבריטניה מקום לחסידי כת השטן של היטלר'. המגזין *Spectator* הזהיר כי 'שרשרות אירועים מסוג זה הובילו בעבר לרצח המונים ולתאי הגזים'. מנגד, אחד מראשי הפעילים היהודיים התלונן כי 'האירועים בארץ ישראל עמעמו את האהדה שעוררו טבח ששת מיליוני הקדושים היהודים והזוועות של מחנות הריכוז. בלזן, אושוויץ ודכאו נעלמו מהזיכרון הציבורי'.⁶⁸

אלא שלא כך קרה. יהודים ולא-יהודים, ציונים ואנטי-ציונים, פאשיסטים ואנטי-פאשיסטים, כולם נשאבו אל העבר בדרכם אל יעדיהם הפוליטיים. הטיעונים הושמעו שוב ושוב, והתמונות שחיזקו אותם הוצגו שוב ושוב עד שהפכו לקלישאות. אם מראשית שנות החמישים ואילך החלו לדבר פחות על מצוקתם של היהודים בזמן המלחמה, היה זה אולי מפני שהדברים היו ידועים מכדי שיצטרכו לחזור עליהם. יתר על כן, השאלות שהעלו מלכתחילה את השיח הזה על פני השטח זכו לפתרונות שטחיים. עוד עשרות שנים יחלפו בטרם אפשר יהיה לגלות ולחשוף את האופי החלקי והלא-מספק של הגמול, הפיצוי וההחזרה לאחר המלחמה.⁶⁹ אך בינתיים סביר היה שאנשים יאמינו כי כבר שמעו מספיק ולמדו מספיק, ואולי אינם רוצים לדעת יותר. זכר האווירה הצוננת של שלהי שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים לבטח אינו נעים לניצולים, אבל הייתה זו אולי תוצאה של מצב פרדוקסלי, שבו דווקא הידע המועט של בני שיחם האדישים או הממאנים מנע מהם לרצות לדעת עוד.

ז. סיכום: השתיקה שבידיעה

בשנים 1945-1960 נשמרה המודעות לרדיפות ולרצח העם היהודי בידי הנאצים באמצעות מגוון של סוגי שיח ותחומי מחקר אקדמיים – מעבר לפעילות ההנצחה של הקהילה היהודית, הפליטים והניצולים. מודעות היסטורית זו הייתה נעוצה בהפגזה התקשורתית של אביב 1945, שבראה מאגר של זיכרונות ותמונות. מודעות זו התחזקה והתעצמה בשנים 1947-1948, עקב שרשרת אירועים ודיווחי חדשות ממשפטיהם של פושעי המלחמה הנאצים ומן הסכסוך בארץ ישראל. הזיכרון הקולקטיבי של מאבק

67 שם, עמ' 19.

68 *Evening Standard*, 4 August 1947; *Spectator*, 8 August 1947; *Jewish Monthly*, September 1947

69 Judt, *Postwar*, pp. 808-831

בעלות הברית ומלחמת החורמה של הנאצים ביהודים עוצב כמטריצה של סוגי שיח במרחב הציבורי. סוגי שיח אלה היו בדרך כלל חלקיים, נחלתם של בני מעמד מסוים ומגדר מסוים. אך בצירופם יחדיו הם היו אחראיים ליצירת הבנה בעלת רוחב ועומק, שאדם המחפש רק היסטוריוגרפיה או מסתמך רק על עדויות הניצולים עלול בנקל להחמיצה. הצינונות והאנטי-פאשיזם, למשל, היו ספוגים במודעות היסטורית. בהשוואה למה שידוע כיום על המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים ועל יישומה האכזרי, הנתונים שעליהם הסתמכה מודעות היסטורית זו היו רדודים ולוקים בחסר. אך בשנות החמישים התגבשה בכל זאת מודעות מעורפלת לכך שמהו נורא קרה באירופה תחת שלטון הנאצים, שכתוצאה ממנו נספו שישה מיליון יהודים ומדינת ישראל באה לעולם. אנשים ידעו מספיק כדי לדעת לפחות זאת. הם לא חשבו שהם צריכים לדעת יותר מכך; היו אולי מי שכלל לא רצו לדעת; בשביל אלה וגם אלה ה'שתיקה' הייתה תוצאה של ידיעה חלקית ולא של בורות גמורה. עובדה זו עשויה להסביר כיצד השואה הייתה נוכחת ובה בעת גם נעדרת. אפשר כמובן לסרוק את כל הרומנים וסרטי הקולנוע של אותה תקופה, כפי שעשה לורנס בארון לגבי ארצות הברית, כדי למצוא הוכחות למודעות זו. אבל אפשר גם לנתח סרט אחד שידגים את נוכחות העבר וישים קץ לטענות כי ה'שואה' אינה אלא מושג תרבותי של העת האחרונה.

הסרט *דנקרק* (*Dunkirk*) בוים בידי לזלי נורמן (Leslie Norman) ויצא לאקרנים בבריטניה בשנת 1958. צוות השחקנים היה גדול ועלילות משנה רבות התמקדו בעיר דנקרק ובפינוי הצבא הבריטי ביוני 1940. אחת העלילות עוסקת בקבוצת רופאים בבית חולים שדה בעיר. כאשר מגיעה העת לפינוי הסופי, הם מפילים גורל כדי לקבוע מי יישאר עם הפצועים שאי אפשר להזיזם ממקומם. אחד מחברי הצוות מזוהה כיהודי על פי שמו, ד"ר לוי, ודווקא בגורלו נופל להישאר מאחור בעוד הגרמנים מתקרבים. הבעת ההשלמה הטרגית על פניו, והמבטים החרדים והמשתתפים של חבריו בני המזל, מספרים לצופים כל מה שנחוץ לדעת על גורל היהודים שנפלו בידי הנאצים. בסצינה אין כמעט דיאלוג, ולא הייתה כל אפשרות להבינה אלמלא היה קיים תת-טקסט היסטורי עשיר. אין זו סצינה מתוך סרט 'שואה', אלא סצינה על ה'שואה'. זהו סרט שהוקרן לראשונה ב-1958, שבה נפל לכאורה מסך של 'שתיקה' על פני מישור של בורות. אך הסצינה הזאת יכולה להיות מובנת רק לקהל שידע היטב מה צופן הגורל לרופא יהודי כזה, גם אם דבר לא נאמר במפורש. הקהל לא הכיר אולי את כל הפרטים של מה שקרה באושוויץ, ואולי לא ידע לזהות את טרבלינקה או להבחין בין ברגן בלזן לבוכנוואלד, אך הוא לא היה בלתי מודע לרצח העם שנגזר על יהודי אירופה וגם לא היה אדיש לו.

מאנגלית: ברוריה בן-ברוך.